

JOSEF VÁCHAL

23. 9. 1884 – 10. 5. 1969

„Je to chyba i není, že jsem celý život strávil u toho rozjímání a zajímání se o věci abstraktní a žádnéj ‚národní‘, ale ani ‚lidskej‘ umělec se ze mne nestal. Ale zato jsem si mohl dovolit malovat a psát, co jsem chtěl.“ (Josef Váchal)

Josef Váchal se narodil 23. září 1884 v Milavčích u Domažlic jako nemanželský syn Anny Váchalové a Josefa Šimona Alše-Lyžce. Otec pocházel z Písku (byl bratrancem malíře Mikoláše Alše) a v Milavčích působil jako podučitel – brzy po narození syna však přesídlil na nové místo do Prahy (pro své svobodomyšlné názory byl pak často překládán z místa na místo, nikdy navíc nesložil učitelské zkoušky a zůstal podučitelem). Anna Váchalová pocházela ze selského rodu. V době Josefova narození byl statek její rodiny na pokraji bankrotu – po jeho dražbě se přestěhovala do Prahy i ona a začala sloužit. Chlapec byl vychováván nejprve u matčina bratra, strojmůdce ve Velvarech, a poté u otcových rodičů v Písku, kteří bydleli v domě rodiny Tonnerů – babička tu sloužila, dědeček byl domovníkem a ševcem. Na své prarodiče a dětství v Písku vzpomínal Váchal vždy rád, dědeček ho však vychovával velice přísně (s častými tělesnými tresty či domácím vězením) a chyběla mu rodičovská láska; důležitými společníky mu tehdy byli psi, oblíbil si je na celý život. V Písku získal také celoživotního přítele, Karla Ardelta, jenž sem jezdil na prázdniny k dědečkovi Tonnerovi.

Ve škole se malý Josef sice učil snadno, ale studijní výsledky měl nevalné. Problémy měl i s kázní – škola ho nebavila, raději si kreslil. Své kresby často vkládal do dopisů otci, proto se jich zachovala celá řada. Z předmětů měl nejraději čtení, jeho nejoblíbenější knihou byla v dětství Babička Boženy Němcové. Velkým dětským zážitkem byla pro Váchala jarmareční vystoupení s hrůzostrašnými obrázky – později to přirovnal k dojmům z výstavy Edvarda Muncha v Praze. V polovině sekundy píseckého gymnázia (po čtyřech nedostatečných na vysvědčení) rodina rozhodla, že úspěšné studium je nad Josefovy síly, a vybrala mu povolání knihaře. Začal se učit v pražském knihařském závodě Jindřicha Weitzmanna na Starém Městě, jenž tehdy patřil v Praze k nejznámějším. Jako učedník tam ovšem Váchal zpočátku jen posluhoval a rozvážel zboží, navštěvoval ale i pokračovací školu, kde všechny slohové úkoly psal ve verších. Knihařská práce ho příliš nebavila, z celého řemesla ho nejvíce zajímalo písmo, barva a zlatí lis. Večery trávil nad knihami a také kreslil – jeho prvním datovaným rukopisem je sešitek karikatur *Krásno ve věrném zobrazení přírodním, tak jak ho z vlastní zkušenosti poznal Josef Váchal L. P. 1900*, vytvářel také vlastní časopisy.

Už od dětství Josefa zajímala mystika, vídal duchy a strašidla, v roce 1902 ho otec zavedl do několika theosofických a spiritistických společností a on pak vstoupil do Theosofické společnosti, účastnil se seancí. Seznámil se také se Stanislavem Kostkou Neumannem, Františkem Gellnerem a anarchisty, sám si posléze založil vlastní literárně anarchistický kroužek a revui *Kult mladých*.

U Weitzmanna se Váchal učil čtyři roky, další rok tu zůstal jako dělník. Nakonec se ale rozhodl zasvětit svůj život umění a zaměstnání opustil. Z této doby pochází například cyklus *Pekelné eso* nebo *Pláň elementární* a *Pláň astrální* (1904). Existenční problémy Váchala přivedly nejprve na krátkou dobu k matce a otčímovi, pak přijal knihařské místo v Bělé pod Bezdězem, kde vydržel čtvrt roku. Potom se přestěhoval zpět k matce, spoléhal na její podporu a snažil se prosadit jako umělec. Po prvních malých úspěších se matka s jeho volbou smířila a umožnila mu docházet do Kalvodovy školy, doporučení mu napsal strýc Mikoláš Aleš, který viděl jeho práce z cyklu *V životě bída a hrůza*.

Alois Kalvoda byl především krajinářem, věnoval se hlavně tvorbě v plenéru a za motivy podnikal dlouhé, namáhavé pochody. Váchal se svým učitelem inspiroval – koncem léta 1905 podnikl svou první velkou cestu do jižních Čech a Pošumaví (ušel pěšky 290 kilometrů) a namaloval sérii krajinek olejem, jež měly u kupců úspěch. Na podzim 1905 začal Váchal navštěvovat další soukromou malířskou školu, vedenou Rudolfem Bémem, kde se učil figurální malbě. V lednu 1906 si Váchal s přáteli najal ateliér na Vinohradech a společně podnikli i cesty na Domažlicko a do Českého ráje. Po smrti otčima se pak Josef Váchal nastěhoval zpět k matce.

Od roku 1906 si vedl knihu *Atelier*, sestavenou z různých dokumentů a fotografií. Současně kreslil v té době velké symbolické kresby a olejem namaloval triptych *Komedie života (Zrození, Život a Smrt)*. V roce 1908 se stal členem literárního spolku Flammarion, pojmenovaného po francouzském vědci a spisovateli knih s okultní tematikou, umění tohoto spolku však nikdo nikdy nespátřil. V témž roce také Váchal dokončil poslední výtvarné školení (grafické techniky ho učil Antonín Hervert). Nezabavil se ale svých názorů na nenaučitelnost umění, akademie mu nechyběla, stejně jako společnost tehdejších velikánů moderního malířství. Váchalova umělecká aktivita roku 1908 byla velmi rozsáhlá, kromě obrazů, kreseb, exlibris a malířsky pojaté keramiky (výrobkům dával podobu nadpřirozených bytostí ze svých představ) zahrnovala i originální karty a řezby.

V roce 1909 si Váchal za peníze z dědictví po příbuzných koupil měditiskařský stroj. Spisovatel Jindřich Veselý mu zprostředkoval práci na ilustracích básnické knihy Josefa Šimánka *Křišťálový pohár*, a tím vůbec první příjem za grafické práce. Silný prožitek z četby mystiků, jejichž překlady uveřejňovala revue *Meditace*, inspiroval Váchala k tvorbě dalších děl s mystickými náměty. Z roku 1909 pochází také obraz *Vzývači d'ábla*, jehož rám je zpracován reliéfní dřevořezbou, kde pokračuje tajemný a děsivý výjev. O rok později vznikl reliéf *Smrt svaté Terezie*, který Váchal vyřezal z desky stolu, cyklus reliéfů v jednom rámu *Adept*, cyklus figur *Alegorie zlých vlastností*, olejomalby *Kuřák opia* nebo *Pokušení*. Byly vydány další Váchalovy ilustrace k básním Josefa Šimánka *Božstva a kultu*. Zcela původním dílem jsou první dvě autorské knihy: *Vidění sedmera dnů a planet, vypsání, kterak tyto na zemi působí* (1910) a *Přepěkné čtení o jasnovidném Vavřinci, kterak skrze zlého d'ábla záhubu na duši vzal a špatného konce došel* (1910). Tyto dvě knihy vyšly v nákladu 50, resp.

100 výtisků, neúspěch však Váchala donutil k rozhodnutí další knihy vydávat pouze pro deset, dvacet přátel či mecenášů.

V roce 1910 vznikla skupina Sursum, kterou slovy i materiálně podpořil také Mikoláš Aleš. Iniciátorem byl Emil Pacovský, ale nejzapálenějším členem byl Josef Váchal. Ke skupině dále patřili František Kobliha a Jan Konůpek. Tři ze čtyř zakládajících členů se znali z redakce revue *Meditace*, z jejíhož podtitulu si vypůjčili název Sursum – Vzhůru. Hlásali duchovní poslání umění, umělce chápali jako misionáře spirituality, chtěli zachytit stav duše a niterné stavy člověka. Protože se jim nepodařilo získat podporu v Praze, první výstava se 13. září 1910 konala v Brně (s jejím otevřením je spojen skandál – Váchalem vytvořené plakáty byly zabaveny, zobrazovaly nahého mladíka stojícího ve vodě). Josef Váchal pro výstavu vybral své nejlepší práce a představil se jako sochař a řezbář i jako malíř a kreslíř. Výstavy se měl účastnit také malíř Jan Zrzavý, své práce ale nakonec nevystavil (v této době byl krátce Váchalovým žákem – učil se u něj dřevorytu). Roku 1911 byly vypracovány stanovy a skupina Sursum se stala oficiálním spolkem stejného jména. Rozšířila se členská základna, uměleckým výrazem výtvarníků spolku se stal expresionismus. Už na podzim 1911 ale došlo k prvnímu vážnému rozkolu a o rok později byla druhou výstavou činnost spolku ukončena.

Většina Váchalova díla z předválečného období vznikala na objednávku přátel nebo jako přátelské gesto, dar. Pro knihu Josefa Šimánka *Putování malého elfa* vytvořil 15 celostránkových barevných dřevorytů, v lednu 1911 vyřezal sloupy pro knihovnu Miloše Martena, v září pak pornografické figurky pro přátele a známé. V červnu 1911 se Váchal seznámil s Josefem Florianem (neobvyklost výtvarné úpravy knih jeho staroříšské edice ho velice přitahovala) a byl požádán o výtvarnou výzdobu několika dalších plánovaných knih. Seznámení ve Staré Říši zprostředkovala Kamila Neumannová, první žena básníka S. K. Neumanna, Váchal patřil mezi okruh jejich olšanské vily (stejně jako Gellner, Mahen, Bass). Po návratu z Moravy vydal Váchal další autorskou knihu: *Z rituálu toledských haeretiků listy některé o příchodu Páně jednající*. V březnu 1912 dostal Váchal dopis od Jakuba Demla a začalo tak přátelství dvou umělců se sklony k mystice, jež ovšem Deml o necelý rok později (opět dopisem) ukončil. Ještě předtím však Váchal ilustroval několik Demlových knih; jako svou reakci na Demlovo jednostranné ukončení přátelství vydal pak knihu *Nový pekelný žaltář aneb Divové d'ábelští* (1913), kterou vyzdobil 46 dřevoryty a dřevorytovými vinětami. Téhož roku vytvořil mimo jiné také cyklus dřevorytů *Bellum* (Válka), jímž jako by předvídal události roku následujícího. Pozoruhodným dílem je také cyklus *Mystikové a vizionáři* (vyšel česky i německy, část nákladu umělec ručně koloroval). V březnu 1913 se Váchal ve vinohradském kostele svaté Ludmily oženil s Marií (Mášou) Pešulovou.

Po rozchodu s Josefem Florianem a Jakubem Demlem a po rozpadu skupiny Sursum vysoká spiritualita Váchalovy tvorby let 1908–1914 postupně slábla. Osamocení, v němž se ocitl, vedlo k vytvoření uměleckého sdružení Trojram (1914). Vedle Váchala byli jeho členy malíř a grafik Josef

Hodek (v červnu a červenci 1912 Váchalův žák) a učitel a začínající literát Bedřich Beneš Buchlovan. Společnost vydala několik knih, např. první Váchalovu monografii z pera Beneše Buchlovana a Váchalovy *Vigilie o hodině hrůzy, blahořečení a modlitba za psa* (1914), knihu věnovanou nikoliv lidem, ale psům. Váchal také tiskl další cykly dřevorytů – *Grotesky* nebo *Odchod člověka*.

Rok 1915 přinesl nedostatek zboží a potravin všeho druhu, Váchal pociťoval hlavně nedostatek tabáku. V této době také experimentoval s účinky rostlinných výtažků, snažil se rozšířit hranice svého vnímání, zmnožit smysly. Fantazii a barevnost jeho děl to však nijak nezměnilo. 1. června 1915 Josef Váchal narukoval do Plzně, pro slabost byl ale propuštěn. Znovu byl pak povolán 16. listopadu 1916, předtím stihl ještě dokončit několik rozsáhlejších prací a dovést tak asi nejoriginálnější etapu své tvorby. Jde zejména o akvarelový cyklus *Peklo, země, ráj*, vytvořený v Bezděkově u přítele Sigismunda Boušky (z názvu je patrné, že za Očistec považuje zemi). Váchal sám si cenil obrazů *Břízy, Hrady korzárů* a oleje *Sen o mém snu*. Ještě před odchodem na frontu vrcholí i Váchalovo fotografické dílo. Fotografie ho lákala svými možnostmi a vytvořil postupně velké množství snímků různého druhu. Vedle těch konvenčních a dokumentárních šlo o díla ovlivněná jeho aktivním členstvím v theosofických společnostech – snažil se o věrný, magický záznam psychosomatické reality. Využíval technických možností experimentální fotografie, zejména dvoj- a víceexpozice.

V říjnu 1918 se Váchal vrátil z bojišť první světové války – bylo mu 34 let a vypadal jako stařec. Během jedné noci po nepřátelském útoku zešedivěl. Po přežitých hrůzách a útrapách se stal přesvědčeným antimilitaristou, navíc plným náboženských pochybností (Bůh nechal lidstvo napospas sobě samému). Hlavní místa své válečné anabáze později zvětšil ve svém díle, především v knize *Malíř na frontě*. Tvořit ovšem nepřestal ani v době svého válčení, většina jeho děl z té doby je však na podřadném materiálu – jde o několik exlibris, dřevorytové ilustrace, kresby, akvarely, řezby, psal i básně a pochopitelně dopisy. Významné jsou *Modlitby*, rukopisná knížka v ručně vyřezávaných deskách, vzniklá v Soči uprostřed bojů jako výraz úzkosti a naděje křesťana – Váchal ji nosil po celou dobu války u sebe. Zajímavé jsou i další dva rukopisy vytvořené roku 1917 v Soči: *Hřbitovní tabulky*, jakési absurdní drama, vzniklé za nejkruťějších bojů (hlavní postavou je mrtvola, sdělující své pocity po smrti), a *Hadrník sočský aneb Strašidelná dobrodružství. Groteska. Vlastní autobiografie*. Děj Hadrníka začíná 30. března 2120, kdy jeden z nynějších obyvatel Soče v Novém Rakousku při zemědělské práci vykope podivný neznámý předmět: Váchalem vyřezanou dýmku. Ladění této svérázné humorné sci-fi je výrazně protimilitaristické a protirakouské.

Po válce se Váchal stal opět přesvědčeným spiritistou. V rukopisném díle *Symbolika anebo Slovníček barev a linií*, které obsahuje 47 barevných kreseb a předmluvu (napsanou až roku 1951), vysvětluje své někdejší názory náboženské a filozofické. Roku 1919 se Váchal stal členem Společnosti pro pěstování všeobecných vědomostí a Společnosti pro psychická studia, stýkal se s členy Volné myšlenky i spolku Ohnivý keř – šlo opět o okruh jeho známých z theosofických společností začátku

století. V té době ale vzniklo i velké množství děl, výjimečně stylově jednotných – oleje, akvarely, dřevorytové cykly i jednotlivé grafiky, přepisy vlastních starších knih, ilustrace. Váchal se stal přesvědčeným expresionistou a rozhodl se zaměřit pozornost zejména na techniku dřevorytu. Věnoval mu i dílo *Karneval českého dřevorytu* (1919), parodii na české grafiky a zároveň experiment ryteckého umění. Cyklus sedmibarevných dřevorytů *Fronta* (1919) vznikl jako reakce na válečné prožitky, desetidílný cyklus *Rudá periferie* (1919) byl inspirován soucitem s hladovějícími chudáky. Expresionistické, kubistické i orfické vlivy pak lze najít v dalším cyklu, nazvaném *Sen o zemi*.

Mystika čichu (1920) je asi nejkrásnější a nejbásničtější Váchalovou knihou. Vydal ji v deseti exemplářích a většinu výtisků koloroval. Kniha má 288 stran, 18 celostránkových a 24 menších dřevorytů v textu a 76 tabulí k jednotlivým heslům. Váchal jí navazuje na středověkou mystickou literaturu, počátky díla sahají do roku 1910, kdy se umělec intenzívně mystikou a výklady zvířetníku, dnů, měsíců, jmen, barev, květin zabýval. Inspirací mu byla i knížka Jakuba Demla *Moji přátelé*.

Roku 1920 se Váchal hodně věnoval práci pro Josefa Portmana. Tento nepříliš majetný litomyšlský úředník Váchala velice obdivoval a rozhodl se být jeho mecenášem a přeměnit svůj dům na umělcovo muzeum. Váchal začal malbou interiéru, většinu prostoru vyzdobil velice dekorativně. Postupně přibýval malovaný a vyřezávaný nábytek, sošky, Portman sbíral Váchalovy knihy a další práce (velkolepé dílo však nebylo zcela dokončeno, v roce 1927 se ve zlém rozešli). V Praze pak Váchal dokončil rukopis s názvem *Legenda o zbožném praseti*, k jehož veršům připojil 60 barevných akvarelů. Akvarelovým cyklem je i *Vize (Pláň mentální)*, 1920). Na podzim roku 1920 se Váchal zamiloval do grafičky a malířky Anny Mackové, své žačky, a stali se z nich milenci. O Vánocích dostala Anna darem v kůži vázanou rukopisnou knihu *Štěpiny podvědomí* (obsahuje 10 Váchalových textů a 2 akvarely), věnovanou především soudobému umění, ale i morálce a mystice.

Od začátku roku 1922 si Váchal začal znovu psát *Deník* (pravidelně si jej vedl do roku 1964). Zapisoval si především údaje o počasí, denní režim, své pocity a nálady – svým dílem i uměním všeobecně se zabýval jen nepatrně (zápisky z let dvacátých jsou obsáhlejší a osobnější než zápisky pozdější). Významná je *Dokonalá magie budoucnosti*, vydaná roku 1922 ve 20 výtiscích, každý s 33 celostránkovými barevnými a 29 černobílými dřevoryty. Kniha je umělcovým manifestem, v němž vysvětluje svou životní filozofii, umělecké vyznání, morálku mága. Jde zároveň o umělecký pokus najít řešení problémů osobního života, především zdůvodnit a ospravedlnit situaci, v níž se ocitl svým vztahem k Anně Mackové (Váchalova žena už byla v té době kvůli TBC upoutána na lůžko). Váchal nakonec našel odpověď, jak se z morálně svízelné situace dostat: slíbil těm, kterým v tomto životě ublížil, spravedlivější život v novém převtělení.

V červenci 1922 putovali Josef Váchal s Annou Mackovou po Šumavě, Váchal pak začal pracovat na další významné knize, kterou dokončil ještě v listopadu téhož roku. *Nový kalendář tolerancý na rok 1923 aneb Rokodník, ve kterém na každý den nějaký bludář neb jiná pozoruhodná*

a znamenitá osoba a svátek vynajít se může je dokonalou váchalovskou travestií kalendáře. Jména světců, připadajících na jednotlivé dny roku, Váchal zaměnil jmény heretiků, sektářů či přímo různých sekt. Text paroduje obvyklou kalendářovou prózu, verše, pranostiky i inzerci. Posměchem stíhá i bývalé přátele Floriana, Demla, Březinu a mnohé další, paroduje vlastní dílo. Z roku 1922 pochází také rozměrný olej *Koniáš* – umělec jím vzdal hold své oblíbené postavě doby „temna“.

Na Štědrý den 1922 zemřela Máša Váchalová. Josef Váchal pak začal počátkem ledna sázet první strany knihy *In memoriam Marie Váchalové*. Dílo vzniklo spontánně, bez rukopisu, je jakousi poslední poctou a zároveň autorovou zповědí. Základem knihy je cyklus barevných dřevorytů, představujících Marii Váchalovou v rakvi – vytvořeny byly podle fotografie, která je vložena na začátku knihy. Barevné dřevorytecké variace zhmotňují mystický příběh lásky Josefa a Marie i vizi o spravedlivějším příštím životě. Textová část pak přináší životopis Marie Váchalové i Váchalovo vyznání (nezamlčuje ani svůj vztah k Anně Mackové). V květnu 1923 pobýval Josef Váchal s Annou Mackovou v Dalmácii, na Korčule. Maloval tu akvarely i oleje, tyto práce pak daly základ výtvarně-literárnímu dílu *Mor v Korčule*. Sblížil se tu také s malířem Václavem Špálou.

V září 1923 vydal Váchal knihu *Ďáblova zahrádka aneb Přírodopis strašidel* – dílo obsahuje 137 černobílých a 69 barevných dřevorytů a 308 stran textu – a pouhý měsíc nato *Krvavý román* s 11 starými a 68 původními dřevoryty a rozsahem textu 304 stran. Tato rozsáhlá a nákladná díla mohl vydat jen s přispěním několika mecenášů – cena jednoho svazku nešla pod tisíc korun, což byla roční dělnická mzda. S tím souvisí i tehdejší malý ohlas obou děl, obě však později vyšla v reedicích. *Přírodopisem strašidel* se Váchal vyznal ze svého obdivu ke knihám dob minulých, především baroka, jež nadšeně četl a sbíral – vytvořil encyklopedické dílo v jejich duchu. Slovníkovým heslům jednotlivých strašidel předchází Váchalova předmluva, studie o strašidlech.

Krvavým románem Váchal složil hold žánrům z literární periferie, více než čtvrtinu textu tvoří esej o historii a významu „krvavých románů“. Podobně umělec obdivoval kramářské písně, kuplety, operetní kýčovitě árie, romány lidového čtení apod., byl milovníkem a znalcem triviální literatury, kam řadil i svá díla. Jeho *Krvavý román* je pak zároveň oslavou i parodií, mystifikací tohoto žánru. Dílo je netradičně zakončeno – do děje vstupuje jako deus ex machina umělcovo alter ego, rytec Paseka, aby prohlásil, že on ani jeho mecenáška nemají peníze na další pokračování. V postavách knihy lze rozeznat karikatury celé řady autorových přátel, známých i nepřátel, včetně Anny Mackové či Josefa Portmana.

V březnu 1926 vyšla kniha *Koruna bludařstva, to jest Postyla kacířská*, kterou umělec charakterizoval jako „sbírku nekřesťanských kázání“. Díky svému příteli Arne Sáňkovi uspořádal Váchal v roce 1926 výstavu, kde se představil jako grafik a autor nedostupných bibliofilí. V září roku 1927 se s Annou Mackovou vydal opět na Šumavu a pak po Českém ráji. Pobyt na Šumavě ho inspiroval k prvním básním a obrazům pozdějšího velkého díla o tomto kraji. Ohlasem na Český ráj je

pak vzpomínka na jiného romantického básníka – parodie Máchova Máje nazvaná *Máj*. Po celý rok 1927 ale Váchal pracoval zejména na knize *Corcyra nigra – Mor v Korčule*, jakémsi apokalyptickým cyklu vizí středověkého města, v němž řádí mor.

I v průběhu roku 1928 Váchal cestoval, nejprve zase na Šumavu, později do německého Porýní – na výstavě Pressy v Kolíně nad Rýnem představil svůj vynález vícebarevného tisku z jedné desky (o patent byl značný zájem, dokud se neukázala velká pracnost této techniky). Velký úspěch sklídila umělcova kolekce tisků na výstavě krásné knihy ve Florencii, kde získal velkou cenu. Anna Macková vydala v 457 exemplářích knihu *Malíř na frontě* (1929), Váchal se tu vrátil k zážitkům z bojů první světové války, své vzpomínky doprovodil 42 dřevoryty. Značnou část roku 1929 prožil Josef Váchal s Annou Mackovou na Šumavě, tehdy vytvořil většinu obrazů i rukopisů do připravovaného díla o Šumavě (začal na něm pracovat už v červenci 1928). Na začátku roku 1930 vystavoval Váchal své knižní a grafické dílo v Městském průmyslovém muzeu v Hradci Králové. Od června do září pak s Mackovou pobývali na Slovensku ve Velké Fatře a okolí. Váchal během cesty maloval a psal a po návratu vznikl dvoudílný ilustrovaný cestopis *Cesta Slovenskem*.

V květnu 1931 Váchal konečně dokončil a vydal velkolepou knihu *Šumava umírající a romantická*, a to v pouhých 11 exemplářích. Dvacetakilogramové dílo obsahuje 74 barevných dřevorytů tištěných v 544 barvách (tento počet udával autor), umělec na něm pracoval téměř pět let. Váchal jako romantik hledal po celých Čechách místa nenarušená dosud civilizací nebo masovou turistikou, toužil být prvním, kdo po staletích vstupuje na odlehlá, tajemná místa; jako spiritista věřil v prolínání dob minulých a současných. Krajinu vnímal jako psychickou realitu. Hluboké šumavské lesy a zakleté močály a slatě tyto jeho touhy bohatě uspokojovaly. Malbou olejem ani akvarelem nebyl schopen vjemy, jež tu získával, dostatečně vyjádřit – i proto se snažil zdokonalit techniku barevného dřevorytu, která mu byla nejbližší. Barevné dřevorytové obrazy knihy nejsou popisnými díly, jsou to „výtvarné básně“, literární část je pak psaná jazykem plným archaismů, bizarností a expresivitu.

Roku 1932 Váchal dokončil několik rukopisů přednášek pro Volnou Myšlenku – v přednáškovém sále její vršovické organizace našel vděčné posluchače. Nevěnoval se jen tématům metafyzickým. Přednáška *O grafice, zejména o dřevorytu*, přednesená v dubnu 1932, zmiňovala i podrobnosti o umělcově práci na knize *Šumava umírající a romantická*, přednáška *Církev a bludaři* přinesla historii sektářství, *Komika z doby temna* dokládá Váchalovu výbornou znalost barokní literatury. Kromě přednášek stihl umělec v roce 1932 napsat i několik set stran rukopisu, cestovat, vytvořit další díla malířská i grafická a jednu knihu – *Orbis pictus aneb Doplnky k Jana Amose Komenského Světu v obrazech*. Kniha obsahuje 60 hesel (obrázků a vysvětlujícího textu pod nimi), proti Komenského předloze je mnohem skromnější. Jednotlivá hesla vybíral autor tak, aby mohl uplatnit svůj humor a ironii. Rok 1933 věnoval Váchal téměř výhradně své turistické vášni, s Annou Mackovou podnikl čtyři větší cesty – do Vysokých Tater, na Šumavu, do Studeňan u Jičína, odkud

pocházela Macková, a opět na Slovensko. Pokračoval i ve své přednáškové činnosti, např. v listopadu přednesl pojednání na své oblíbené téma ***Kramářské a lidové písně českého lidu minulých věků***.

V roce 1934 oslavil Josef Váchal padesátiny – své jubileum se rozhodl oslavit jakousi bilancí svého díla. Cítil potřebu být uznán jako umělec, toužil také předat všechny své umělecké, především grafické zkušenosti – v květnu 1934 proto vydal ***Receptář barevného dřevorytu***. Kniha má 280 stran textu, 100 barevných dřevorytů (z toho 36 původních) a 27 jednobarevných, rozměry a váhou jde opět o dílo monumentální. Obsahuje výbornou část naučnou (včetně Váchalových vynálezů a ověřených experimentálních metod), obrazy autor vyryl do dřeva, olova, pryže, rezorcínových desek, kaučuku, umělých hmot. Uvádí se, že umělec sestavil 7 úplných exemplářů a šlo o jeho nejnákladnější knihu – prodal ale jen jediný exemplář, za 16 000 Kč. Přes svou odbornou kvalitu zůstala kniha veřejnosti neznámá. Druhou monumentální a soubornou prací, kterou z větší části Váchal vytvořil roku 1934, jsou ***Paměti J. V. dřevorytce***. I v tomto díle bilancuje – hodně s hořkostí, protože ani po třiceti letech se nedočkal uznání.

V prosinci 1934 se uskutečnila připravovaná Výstava dřevorytce J. Váchala v Krasoumné jednotě v Praze. Váchal chtěl přesvědčit širokou veřejnost o síle, všestrannosti a originalitě svého uměleckého génia – po celý rok pečlivě vybíral exponáty a snažil se o úspěch, přestože v něj nevěřil. Vystaveno bylo 253 prací, šlo o největší Váchalovu výstavu – její nepatrný ohlas ale předstihl i všechny umělcovy skeptické předpovědi. Jeho bizarní dílo se nelíbilo nejen konzervativním milovníkům umění, ale ani znalcům a reprezentantům umění moderního. Svě zklamání dal Váchal najevo v celé řadě následujících literárních a malířských prací (např. ***Legalito mortourum ad vivos aneb Hroznobraní z národa role viničné***, 1935). Roku 1935 pak často pobýval ve Studeňanech, podnikl cestu do Krkonoš, hlavně však pracoval na svých ***Pamětech***. Využíval svých zápisníků, deníků, záznamů o četbě, seznamů knih, účetních dokladů. K třicet let starým zápiskům přidával komentář, hodnotil životní etapy i drobné události – patrný je smutek a vztek pramenící z umělecké prohry. Dílo bohužel obsahuje hodně faktografických chyb, hodně událostí autor vynechal nebo je stylizoval, časté jsou různé mystifikace, neúplné jsou i informace o vlastním díle.

V té době už byl Váchal rozhodnutý odejít do ústraní a žít mimo centra umění a společnosti. Rozloučil se trilogií započatou roku 1935 ***Hroznobraním*** a pokračující roku 1936 tiskem dalších dvou děl s názvy ***Autodafé liter a Prasata pod nůž (In name satanas)***. Grotesknost Váchalovy umělecké existence v tomto období zdůrazňují některá exlibris, ale především parodie památníků, tj. formy chápané jako kýč obrazový i textový. V ***Památníku Mileně Nožičkové*** (1936) pracoval s normálním, použitým památníkem – připisoval, přikresloval a doplňoval knížku věnováními od známých osob. Podobný obsah má i nově vytvořený ***Památník Pauly Jitusové, od tajného čtele věnovaný*** (80 stran rukopisu, 4 celostránkové a 45 menších kreseb) – majitelkou se stala Jitka Paulusová, dcera umělcova přítele, ředitele školy v Hradci Králové. Roku 1937 Váchal poprvé použil zkušební tisk mechanickým

rastrem v knížce *Váchalův Havran dle světoznámého vzoru přejinačený, do českého převedený a značně rozšířený a modernisovaný, s velmi vtipně na nové brdo upraveným „nevermor“*, jde o další z řady děl klasické literatury, která umělec s oblibou parodoval. Na rozdíl od klasické předlohy je Váchalův havran usazen ve vršovickém ateliéru uprostřed neprodatelného díla a každou sloku ukončuje namísto „nevermore“ metaforicky blízkým lidovým „prd“ (tato tři písmena autor nahrazuje názornou grafickou značkou).

Větší část roku 1937 žil Váchal životem nezaměstnaného umělce – čas, který dříve věnoval tvorbě dřevorytů a nových knih, trávil na turistických cestách po Čechách. Rok příští prožil ve Studeňanech, na statku Anny Mackové (žili z nájmu z pronajatých polí patřících ke statku). Jedinou Váchalovou rozsáhlejší prací z této doby jsou akvarelové ilustrace Básní Otokara Březiny (po deseti letech v knize téměř není nepomalovaného místa) a četné dopisy přátelům. Až události roku 1938, vrcholící kapitulací a vydáním Sudet Němcům, přiměly Váchala k básnickému ohlasu, vznikl tak rukopis *Strašlivé zpívání o zarmoucených susedech*. Ještě rozsáhlejším dílem je pak rukopis *Psinec pozemský* (PF 1939). V březnu 1939 vydal Váchal *Kázání proti hříchu spěšnosti*, parodii barokních kázání. Ústřední myšlenkou je škodlivost všeho spěchu, škodlivost automobilismu, kárání jsou ale i nespravedliví vládcí, autor poukazuje na korupci v politice i veřejném životě. Zvláštní mystickou náhodou zemřela nedlouho po vydání této knihy pod koly nákladního auta Váchalova matka, což si poté kladl za vinu.

Roku 1940 se Váchal definitivně přestěhoval do Studeňan u Jičína. Začal psát své první rozsáhlé romány. *Čertova babička* je román psaný s přestávkami několik let, má dvě části (politika je v díle jednom, erotika v druhém, odlišeny jsou barevně) a dva tituly a v textu je znát autorův vývoj a pozdější záměrný textový posun od svérázného hořekování nad národní zkázou a výsměšné parodie národních ikon až k rabelaisovskému vyprávění o veselém pražském životě. Ústřední postavou je Váchalův vzdálený příbuzný Karel Adam a jeho četné „snoubenky“. *Ďáblova odstředivka aneb Uvedení do mysteria knihoznaček* (1941) je převážně ve verších, mnohé z básní vznikaly jako parodie barokních skladeb. Rok 1942 umělec věnoval především drobným tiskům parodií kramářských písní, na kterých oceňoval jednoduchou formu, výraznost a komediálnost. Kriminální tragédie klasických kramářských písní ovšem zaměnil za tragédii jedinou – rozpad republiky. V letech 1944 a 1945 maloval Váchal ve Studeňanech rozměrné obrazy akvarelem, v říjnu 1944 dokončil rukopis *Cesty bratří Chocholků do zemí východních* (jde o sérii dopisů), pro svého přítele a mecenáše Františka Procházku začal psát *Hrdelní proces* (proces s Omladinou r. 1894, kde stál jako obžalovaný právě i František Procházka). Konec války Váchal přivítal rukopisem *Nová píseň o svini z rajchu* (5.–7. května 1945).

V době poválečné Josef Váchal zcela odmítal snahy o institucionalizaci a kontrolu umění (pomocí dotazníků, přihlášek na výstavy, do Svazu umělců atd.) i kult národních umělců a

zvýhodňování umění „sociálního“. V prvních poválečných letech se věnoval především psaní, stylizoval se do spisovatele šestákových románů na pokračování, psal humorná díla vážící se k žánru science-fiction. V roce 1947 začal psát své vzpomínky na dětská léta *Pekla zplozenec v král. lesním městě Písku vychovaný a tam hostující, či-li rozhovory se psy a nebožtíky*. V květnu 1947 zemřel František Procházka, Váchal mu věnoval knihu *Veršování o mocném kouzlu grafiky aneb Muzikant a malíř, tj. Záhuba rodu Vršovců* (1948), na památku dalšího zemřelého přítele pak vytvořil dílo *In memoriam Františka Meda*. Roku 1952 Váchal vydal dílo *50 akvisitně exklusivních knihoznaček...*, kde opět paroduje vydávání souborů exlibris. V jeho podání jde o originální koláže grafiky a básně, připomínající jeho oblíbené kramářské písně. V březnu 1952 Váchal spálil většinu korespondence z posledních let (ponechal jen část, která měla být památkou a poučením pro příští generace), již dříve také roztřídil a uspořádal své grafické dílo. Svě přátele nadále povzbuzoval dopisy a formou dopisů psanými romány, vymýšlel parodie na budovatelské slogany. Události 50. let ještě prohloubily Váchalovu deziluzi, po měnové reformě pomáhali Váchalovi a Mackové přežít přátelé, posílali jim jídlo i peníze.

Roky 1953 a 1954 znamenají vrchol Váchalova dřevoryteckého díla – a v podstatě i jeho konec. Pozoruhodný je především grafický cyklus (nedokončený) s názvem *Fragment k básni Otokara Březiny*, ale i několik exlibris, velkých rozměrem i experimentátorským úsilím (materiál je rozrušován až v reliéfní plastické obrazy). V té době také Váchal vytváří další řadu rukopisných románů, např. *Lucifer aneb Záhadní frajmaueři, to jest: Zednář ve fraku a v kožené zástěře* (1953) nebo *Krásná vyšivačka a frajmauer* (1953, psáno pro dávnou lásku Elišku Krásnou). Rok 1954 přinesl další Váchalovo životní jubileum a jičínský přátelé se mu rozhodli uspořádat k sedmdesátinám výstavu. Váchal se vzchopil k malování velké série obrazů, převážně akvarelů, na nejrůznější a nejbizarnější náměty. K výstavě vyryl také dřevoryt, na němž se zpodobnil (s brýlemi a cigaretou v ústech) vedle textu informujícího o výstavě. Vystaveno bylo 99 obrazů a listy ve čtyřech vitrínách a akce vzbudila velký rozruch – Váchal dokonce prodal jeden z obrazů, *Jičínského upíra*, do jičínského muzea.

Výstavou jako by Váchal uzavřel své výtvarné dílo, nadále se cítil být povolán jako spisovatel. Jeho romány jsou po stránce formální kolážovými texty – minulost pojednávají ve formě vzpomínky, současnost formou deníkových záznamů a budoucnost vizemi svérázné science-fiction. Z jeho děl zřetelně vystupuje vlastní vypravěčská osobnost, text doplňuje anekdotami nebo slovními hříčkami. Takovou podobu má i dílo *Živant a umrlanti* (1955), jímž Váchal reagoval na vydání díla Ladislava Stehlíka *Země zamyšlená* (literární a malířské putování po jižních Čechách a Šumavě). Rozsáhlý text *Časové čtení o křivkách* je psáno formou dopisu a líčí mizérii let padesátých, doléhající na studeňanské umělce. Psaní podobných rukopisů bylo Váchalovi potěchou a úlevou, ale i poslední možností, jak se vyjádřit. Trvalou zábavou mu byla četba krvavých románů, jež zdobí četnými zápisky na okrajích stran či v ilustracích.

Roku 1957 Váchal dokončil rukopis *Moudrost zednářská, to jest Roztomilá knížka pro lid československý*. Práci na díle začal už v roce 1951, kdy ho vyhledalo několik činných svobodných zednářů a dodalo mu potřebné prameny a informace. Kniha byla mnohokrát opravena, doplněna a změněna, Váchal ji v opisech posílal přátelům, aby je varoval, kdo zednáři vlastně jsou a jak mají rozdělený svět. Umělec svým přátelům rád radil nejen s duchovní potravou, ale i s tou skutečnou, jak dokládá např. *Josefské kázání na téma Sulc a predestinace. Opatrně užívat! Neshltnout na ráz!* (1957) – z potravin si nejvíce oblíbil sulc (byl levný) a ještě více doporučoval rybí konzervy, v nichž je fosfor, zdroj jeho humoru. Text byl adresován Josefu Hodkovi, který se téhož roku zasadil o uspořádání výstavy grafického díla Josefa Váchala v Plzni.

V září 1957 bylo Anně Mackové oznámeno, že z jejího statku bude vybudována strojní a traktorová stanice místního JZD – dům, dvůr, chlévy i zahrada byly postupně ničeny a bourány, stromy káceny. Poničena byla i kanalizace, dům byl pak vlhký, sklep zatopený. Umělce ničil i nenáviděný hluk. V roce 1958 se Váchal stal členem Svazu výtvarných umělců, přihlášku za něj podepsala Anna Macková, on sám by k takovému kroku nikdy nepřistoupil. Na základě členství byl ale Váchalovi zvýšen důchod. Umělec dál psal své rukopisy, romány-dopisy a věnoval se i nejrůznějším experimentům, po vynálezech v oblasti grafiky a knižního tisku se zaměřil na výrobu tabáku, přípravu jídel a likérnictví. V posledních letech svého života pak omezil i psaní, vedle slábnoucí korespondence a deníku se věnoval jen komentářům četby. V roce 1966 se dal Váchal přemluvit k uspořádání své výstavy v síni Staroměstské radnice (úvodní slovo pronesl Jan Zrzavý), účast na vernisáži ale odmítl a jen minimálně se angažoval při výběru děl. Výstava vyvolala malou senzaci – konečně byl objeven a uznán Váchal jako umělec a několik institucí zakoupilo jeho díla.

4. května 1969 zemřela Anna Macková, tehdy už byl nemocný Váchal delší dobu trvale upoután na lůžko. Když ho navštívili pohřební hosté, poslední přátelé, většinu z nich nepoznal. Josef Váchal zemřel 10. května 1969 ve Studeňanech č. p. 19. Pohřeb se konal 15. května v Radimi. Umělcův hrob tvoří navršená hlína pod prostým dřevěným křížem, který na znamení přátelství zhotovil Josef Hodek.

Josef Váchal patří mezi významné a svérázné osobnosti, které zanechaly v českém umění 20. století hluboké stopy. Stál mimo umělecké směry, jeho osobitý projev je provázen silným nábojem expresivity a jedinečným rukopisem. Jeho tvorba je plná mystiky, symboliky, tajů a rébusů, ale zároveň i tvrdé reality a její kritiky, zabývá se pozemským i nadpozemským životem. Tento všestranně nadaný umělec byl nejen osobitým malířem, ilustrátorem, sochařem, řezbářem, fotografem, autorem vlastních písem, mistrem barevného dřevorytu, spisovatelem, ale i tvůrcem originálních autorských knih, jejichž náklad se počítá v pouhých několika kusech.

(Zpracovala: Zdenka Andree)